

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

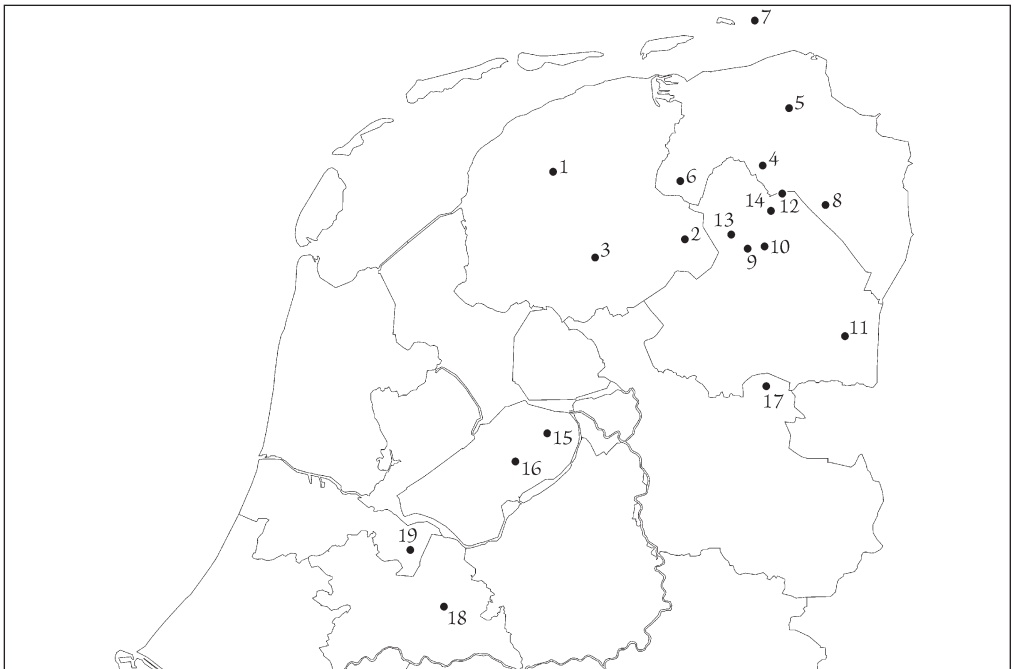
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

“Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?

J.T. Zeiler¹

Skeletresten van roofvogels worden met enige regelmaat aangetroffen in archeologische context. Voorzover het om (post)middeleeuwse sites gaat is in een aantal gevallen een verband te leggen met het uitoefenen van de valkenjacht. Het betreft dan materiaal dat afkomstig is van plaatsen waarvan de bewoners tot de hoogste sociale klassen behoorden: kastelen, borgen, stinsen, havezaten e.d. De meest frequent aangetroffen roofvogel in dit soort contexten is de sperwer (*Accipiter nisus*), waarvan uit historische bronnen het gebruik als jachtvogel bij de valkerij algemeen bekend is. Ook vondsten van resten van havik (*Accipiter gentilis*) kunnen in verband worden gebracht met valkerij; de soort werd (en wordt) frequent gebruikt als jachtvogel. Hetzelfde geldt voor de slechtvalk (*Falco peregrinus*) en mogelijk ook voor de boomvalk (*Falco subbuteo*). De torenvalk (*Falco tinnunculus*) lijkt amper te zijn gebruikt als jachtvogel; resten van deze soort zullen dan ook eerder afkomstig zijn van plaatselijke broedvogels. Lastiger te interpreteren zijn de vondsten in kasteelcontexten van botten van een andere roofvogelsoort, de buizerd (*Buteo buteo*). Deze is immers, voorzover bekend, nooit gebruikt als jachtvogel bij de valkerij. Ook de mogelijkheid dat we hier te maken hebben met plaatselijke broedvogels is uitgesloten: anders dan torenvalken zullen buizerds nooit in (door mensen bewoonde en/of gebruikte) gebouwen broeden. In deze bijdrage wordt nagegaan of de resten van buizerd mogelijk toch verband houden met valkenjacht, waarbij de optie wordt besproken dat we niet te maken hebben met jachtvogels, maar juist met jachtbuit – dat wil zeggen dat de betref-

fende vogels, al of niet met opzet, zijn gevangen tijdens de valkenjacht.

Valkenjacht en archeozoölogie

De meest directe aanwijzingen voor valkerij op een site zijn van archeologische aard: voorwerpen die behoren tot de valkeniersuitrusting. Een mooi voorbeeld daarvan is de vondst van een fragment van een bronzen valkenbel in het Valkhuis te Den Haag (Pavlović & Nieweg, 2007). Dergelijke vondsten zijn echter zeldzaam, temeer omdat veel onderdelen van een valkeniersuitrusting gemaakt zijn van leer en dus alleen onder gunstige omstandigheden in de bodem bewaard blijven (Prummel, 1997).

Hoewel minder direct, kan ook archeozoologisch onderzoek aanwijzingen voor valkerij opleveren. Prummel (1997) toont dit overtuigend aan in een bespreking van het dierlijke botmateriaal uit een middeleeuwse kasteelsite (750–1150 n.Chr.) in Oldenburg (Duitsland). Zij baseert zich daarbij op een combinatie van drie informatiebronnen:

1. Opvallend frequent voorkomen van skeletresten van roofvogels als havik en sperwer: liefst 15% van het aantal gedetermineerde resten van wilde vogels in Oldenburg is afkomstig van deze twee soorten.
2. Een oververtegenwoordiging van vrouwelijke haviken en sperwers. Bij beide soorten zijn de vrouwtjes groter; daardoor kunnen ze grotere prooien vangen, wat weer betekent dat er meer voedsel op tafel kan komen.
3. Aanwezigheid van resten van wilde vogels en zoogdieren, waarvan uit schriftelijke bronnen bekend is dat deze met jachtvo-

Tabel 1. Aantal vermeldingen van vondsten van roofvogelbotten in middeleeuwse kasteel- en stadscontexten

	Kasteel (n = 10)	Stad (n = 5)
Zeearend (<i>Haliaeetus albicilla</i>)	–	2
Buizerd (<i>Buteo buteo</i>)	3	1
Havik (<i>Accipiter gentilis</i>)	1	–
Sperwer (<i>Accipiter nisus</i>)	4	1
Torenvalk (<i>Falco tinnunculus</i>)	1	2
Boomvalk (<i>Falco subbuteo</i>)	1	–
Valk (<i>Falco</i> sp.)	2	–
Roofvogel (Accipitridae)	1	1
Totaal	13	7

gels werden gevangen. Het kan daarbij om kleine en middelgrote prooien gaan, zoals lijsters, spreeuwen, patrijzen, duiven en hazen, maar ook om grote: ganzen, trappen, reigers en kraanvogels. Overigens is niet met zekerheid te zeggen dat deze soorten inderdaad met behulp van jachtvogels zijn gevangen; hun aanwezigheid is meer een ondersteunend argument. In een enkel geval is de aanwijzing voor een dergelijke gerichte jacht echter wel heel sterk. Zo is in Oldenburg het aandeel van hazenbotten opvallend hoog, gezien het beboste – en daarmee voor hazen minder geschikte – landschap in de omgeving van de site.

Hoewel in geen enkele Nederlandse site het aandeel van roofvogels zo hoog is als in Oldenburg, levert het archeozoologische onderzoek in veel gevallen aanwijzingen voor valkenjacht op. Zo zijn in kasteel Valkenburg (Zuid-Limburg) resten aangetroffen van twee sperwervrouwtjes, naast een tiental botten van haas (*Lepus capensis*) en meer dan 100 resten van wilde vogels, waaronder blauwe reiger (*Ardea cinerea*), patrijs (*Perdix perdix*), houtsnip (*Scolopax rusticola*) en verschillende eenden- en ganzensoorten (Zeiler, 1995). Een vergelijkbaar spectrum is aangetroffen in het kasteel te Eindhoven (1420–1676): onder meer haas en enkele tientallen soorten wilde vogels, naast botten van sperwer en

boomvalk. Overigens zijn hier, net als in het al genoemde Valkhuis in Den Haag, metalen belletjes gevonden die wijzen op valkerij (De Jong, 1992).

Buizerds als jachtbuit?

De archeozoologische database *BoneInfo* vermeldt vondsten van roofvogelbotten in 15 middeleeuwse vindplaatsen: tien kasteel- en vijf stadscontexten (tabel 1). Zoals hierboven al vermeld gaat het in veel gevallen om soorten waarbij een verband is te leggen met de valkenjacht: sperwer, havik en mogelijk ook boomvalk. Daarbij moet worden gewezen op het feit dat valkerij weliswaar werd bedreven op het platteland, maar dat ook sommige stadsbewoners jachtvogels bezaten (Oggins, 2004). De vondst van sperwer in een stadscontext kan daarvan een illustratie zijn.

Bij de twee andere soorten, zeearend en buizerd, is op het eerste gezicht geen relatie met valkenjacht. Mogelijk zijn beide geschoten om hun veren of omdat ze werden beschouwd als schadelijk wild. Voor de vondsten van buizerdbotten is echter ook een andere, intrigerender verklaring mogelijk. Hoewel het misschien een kwestie van toeval is, is het opvallend dat drie van de vier vermeldingen uit kasteelcontexten afkomstig zijn, plaatsen met een hoge sociale status.

Zoals gezegd is de mogelijkheid van gebruik van buizerds bij de valkenjacht uitge-

Fig. 1. Kite-hawking: giervalken die een rode wouw slaan (Joseph Wolf, 1856). (Uit: Schulze-Hagen & Geus, 2000).

sloten, net als de optie van plaatselijke broedvogels. Dit geldt overigens ook voor de vondst in een stadscontext.

Een mogelijke verklaring brengt ons toch weer bij de valkerij, maar dan in een andere context: niet de buizerd als jachtvogel, maar als jachtbuit. Die gedachte is ingegeven door het fenomeen van *kite-hawking*: het met valken of haviken jagen op vrouwen (*kites*).² Deze vorm van valkenjacht werd zowel in Europa beoefend als daarbuiten: in Engeland en Frankrijk tot in de eerste helft van de 19^e eeuw, met de rode wouw (*Milvus milvus*) als prooi. Het schilderij van de Duits-Engelse schilder Joseph Wolf (1820–1899), waarop twee giervalken een rode wouw slaan, is daarvan een fraaie illustratie (fig. 1). In India en Pakistan, waar de zwarte wouw (*Milvus migrans*) de prooivogel was, is *kite-hawking* langer beoefend: vermoedelijk tot ca. 1947 (Mavrogordato, 1966).

Behalve een gerichte jacht op vrouwen kan het ook voorkomen dat een getrainde valk of havik een andere roofvogel slaat terwijl dit niet de opzet van de valkenier is. Opmerkelijk in dit verband is de vermelding door Mavrogordato (1966): “*In Holland, ..., Henk Dijkstra has perhaps found a substitute for the red kite in the buzzard; he has had some astonishing successes flying a Peregrine at buzzards.*” Dijkstra zelf was overigens nogal ongelukkig met de term “*astonishing successes*”; het ging hier om onbedoelde aanvaringen tussen slechtvalk en buizerd. Valkeniers proberen dergelijke confrontaties zoveel mogelijk te vermijden, omdat ze niet alleen voor de buizerd, maar ook voor de getrainde valk of havik gevaarlijk zijn (pers. med. G.J. van Nie).

Het is dus heel goed denkbaar dat de resten van buizerds in middeleeuwse sites afkomstig zijn van vogels die met getrainde valken of haviken zijn gevangen, hetzij met opzet, hetzij onbedoeld. Overigens zouden ook andere roofvogels, zoals wespendif (*Pernis apivorus*) en kiekendief (*Circus sp.*), op deze manier

kunnen zijn bemachtigd. De vondst van resten van kiekendief in het materiaal van het kasteel in Oldenburg (Prummel, 1997) zou daarmee goed aansluiten bij de overige aanwijzingen voor valkenjacht.

Summary : “Buzard-hawking” in the Middle-Ages – buzzards as a prey in falconry?

Skeletal remains of birds of prey are quite regularly found in archaeological contexts. As far as (post)medieval sites are concerned, some of these can be connected with falconry. This applies to bones of sparrow-hawk (Accipiter nisus), goshawk (Accipiter gentilis), peregrine falcon (Falco peregrinus) and possibly also hobby (Falco subbuteo). As the kestrel (Falco tinnunculus) seems to have been rarely used in falconry, its remains are more likely to come from locally breeding birds. Bones of common buzzard (Buteo buteo) at castle sites are harder to explain, as buzzard was never used in falconry and does not breed in these places. In this contribution the possibility is discussed that there might yet be a link with falconry, though an unexpected one, with buzzards being part of the falconers’ game bag. It appears that until recently, both in Europe and beyond, kites (Milvus sp.) were hunted by falconers, a phenomenon known as “kite-hawking”. Besides, there are several recent cases of buzzards being caught unintentionally by falconers’ hawks or falcons.

Noten

1. ArchaeoBone, Aggemastate 135, 8926 PC Leeuwarden.
2. Met veel dank aan dhr. G.J. van Nie, die mij attent maakte op het fenomeen van *kite-hawking* en mij voorzag van relevante literatuur.

Literatuur

Jong, T. de, 1992. Huisdieren, jachtwild, vissen en weekdieren: een weerspiegeling van gevarieerde maaltijden. In: N. Arts (red.),

- Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420–1676.* Eindhoven, pp. 214–236.
- Mavrogordato, J.G., 1966. *A falcon in the field.* London.
- Oggins, R.S., 2004. *The Kings and Their Hawks. Falconry in medieval England.* New Haven/London.
- Pavlović, A. & D. C. Nieweg, 2007. Rondom de stad. Gemeentelijke archeologie in ... Den Haag. De jacht met valken: recreatie, vermaak en privilege van de adel. *Westerheem* 56.1, pp. 22–28.
- Prummel, W., 1997. Evidence of hawking (falconry) from bird and mammal bones. *International Journal of Osteoarchaeology* vol. 7, pp. 333–338.
- Schulze-Hagen, K. & A. Geus, 2000. *Joseph Wolf.* Marburg a.d.Lahn.
- Zeiler, J.T., 1995. Zwijnskoppen en wijngaardslakken. Faunaresten uit kasteel Valkenburg (Zuid-Limburg) (= Intern rapport Limburgs Museum). Venlo.